

¹³ В а щ е н к о, С. В. О русско-украинско-болгарских контактах. /По материалам переселенческих говоров/. — Всесоюзная конференция по славянской филологии: Программа и тезисы. — Л., 1962, с. 61—63; С т о я н о в, И. А. Болгарские элементы в русских говорах Одесской области. — В: Русские говоры на Украине. — К., 1982, с. 99—115; С ъ щ и я т. Лексическое взаимодействие болгарских говоров с русскими, украинскими и молдавскими говорами. — В: Международный конгрес по болгаристика, I. София. 1981. — С., 1982, с. 249—254; Д р о з д о в с к и й В. П. Болгаризми в українських говірках південнобесарабського примор'я. /Характеристика окремих лексико-семантичних груп/. — В: IV Міжвузівська республіканська славистична конференція. 12—14 жовтня 1961 р. — Одеса, 1961, с. 59—62; в регионалния си речник А. Москаленко /вж. М о с к а л е н к о А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл. — Одеса, 1958/ сред диалектизмите от чужд произход със специална ремарка посочва значително количество думи от българските говори на Украйна.

¹⁴ Б е р н щ е й н, С. Б. О языке города Болграда. — Ученые записки Института славяноведения АН СССР, 2, 1950, с. 225—231.

¹⁵ С т о я н о в, Е. П. З історії нормування болгарської мови в Україні. — Мовознавство, 3, 1993, с. 60—66.

¹⁶ Произведението на М. Х а д ж и й с к и "Българи в Таврия", станало библиографска рядкост, е издадено през 1992 година във Велико Търново с послесловие на г-н Стефан Анчев. Очерк за живота и творчеството е публикуван от Л а з а р Г е о р г и е в /Забравен таврийски писател. — в. "Ангени", 29, 30 юли 1992/.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА РАЗЛИЧИЯТА МЕЖДУ ДИАЛЕКТНА И КНИЖОВНА ЛЕКСИКА

ЛЮБКА СТОИЧКОВА

/Върху материал от диалектите на бесарабските българи/

До средата на XVIII век, когато започва масовото преселване на българи в Бесарабия, народният говорим език е завършил прехода си от синтетизъм към аналитизъм. От граматическата характеристика на именната система са изчезнали падежните окончания; глаголните времена и наклонения са се усложнили и обогатили; аналитични са степените за сравнение при качествените прилагателни имена и наречията, както и образуването на бъдеще време; утвърдена е употребата на постпозитивен определителен член. Така началото на новобългарския период в историята на новобългарския книжовен език, което се свързва с началото на българското Възраждане, съвпада с компактното заселване на българи в Бесарабия. Това е от своя страна условието, което предопределя закономерното място на диалектите на бесарабските българи в единната ни езикова територия.

В диалектологията и историята на новобългарския книжовен език е утвърдено мнението, че отношението между книжовен език и диалекти не е отношение между две системи, а отношение на една по-обработена форма към една по-необработена /Стойков, 1952, с. 144/.

Наддиалектният характер на книжовния език се изразява в неговата нормативност и висока обработеност на изразните средства. Освен това той е поливалентен, т. е. обслужва всички области /сфери/ на националния, икономически и културен живот на обществото /Русинов, 1984, с. 13/. От казаното може да се заключи, че диалектите, в това число и тези, които са извън географската ни територия, споделят граматическия строеж и основния речников състав на книжовния език, но в тях липсват лексеми от областта на науката, техниката, изкуството и политиката.

В предлаганото изследване, чийто обект са лексеми за названия на предмети от бита в диалектите на бесарабските българи, ще анализираме спецификата на този лексикален пласт откъм произход на думите, ще проследим случаите на семантично преосмисляне при някои от тях, което най-често се движи към

стесняване на значението им, ще обърнем внимание на синонимите за названия на някои предмети, съпоставяйки ги със съответствията им в книжовния български език. Специално място ще отделим на пълните диалектизми /реалемите/, а също така и на някои фонетични и морфологични диалектизми, резултат от интерференцията, на която е подложен българският език в руско и украинско обкръжение.

Тъй като българите от Бесарабия не са случайно обединена маса от емигранти из области на различни диалекти, а отделни цялости със свой единен диалект /Стойков, 1962, с. 113/, най-напред ще посочим част от лексиката за названия на предмети от бита, употребявана от преселниците и отразена като диалектна в Българския тълковен речник, С., 1973 /по-нататък БТР/; Речник на българския език т. I — V, С., 1977 — 1987 /по-нататък РБЕ/; и в Речник на редки, стари и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, С., 1974 /по-нататък РРСДД/.

[бакърница] 'поставка, закачалка за кофа' < РБЕ, т. I, с. 390 [бакърница] 'място, където се закачват котли'

[гаванче] 'дървена чиния или купчинка' < РБЕ, т. III, с. 40 [гаванче] 'умалително от гавана — валчест съд, издълбан от дърво'

[гàги] 'куки за плетене' < РБЕ, т. III, с. 43 [гàга] 'закрепен остър връх на желязна или дървена пръчка'

[дърмòн] 'решето за пресяване на зърно' < РБЕ, т. IV, с. 573 [дърмòн] 'кожено решето с едри дупки за отсяване на зърното след вършитба'

[куптàр] 'пещ, печка, фурна' < БТР, с. 380 [коптòр] 'печка, пещ, кофтор'

[мисàл] 'покривка за маса' < БТР, с. 451 [месàл] 'домашна постилка за маса'

[страгàлу] 'домакинско ренде' < БТР, с. 977 [стъргàло] 'сечиво за стъргане, ренде'

[тръкàло] 'велосипед, колело' < БТР, с. 1031 [тръкàло] 'колело'

[убрус] 'кърпа за лице, пешкир' < БТР, с. 1035 [убрùс] 'кърпа за лице'

[ут'à] 'дървена кофа за пренасяне на грозде' < РРСДД, с. 550 [хутйа] 'чебър'

[фъркуйца] 'вилица' < БТР, с. 1069 [фъркуйца] 'вилица'

[чùтура] 'хаванче' < БТР, с. 1111 [чùтура] 'дълбок дървен съд за чукане на сол, кафе'

[шулèк] 'кана за вода' < РРСДД, с. 578 [шулè, шулèц] 'неголям глинен съд за вино или ракия'

С течение на времето думите и в книжовния език, и в диалектите променят семантичния си обем. Тези естествени процеси на стесняване или разширяване на значението на думите са в тясна връзка с развоя на човешкото мислене, с

постиженията във всички сфери на културния и обществено-политическия живот на хората.

Трудно е да се определят причините за несъответствията между лексикалното значение на една и съща дума в книжовния български език и диалектите на бесарабските българи в такъв сравнително устойчив лексикален пласт, какъвто са думите за названия на предмети от бита. Тук нямаме предвид попълването на лексикалния запас с нови думи, които за преселниците е логично да са заети от руски или украински, а наличието на лексико-семантични диалектизми. Това са думи, еднакви по звуков строеж с книжовните, но с различно, най-често стеснено значение. Наблюденията показват, че в някои случаи те са със стеснено значение и в съпоставка с диалектните думи, посочени в РРСДД. Ето и няколко типични примера за лексико-семантични диалектизми:

[басмà] 'носна кърпичка' < БТР, с. 41 [басмà] 'мек памучен плат с отпечатани шарки'

[казàн] 'кофа, бакър котел' < БТР, с. 328 [казàн] 'голям котел за варене на ракия, за готвене на войници и др.'

[мендйлка] 'парцалче' < РРСДД, с. 259 [мендйлка] 'домашна постилка за трапеза'

[огрибàч], [огрипка] 'ръжен' < БТР, с. 574 [огрипка] 'железен уред, с който остъргват нощвите и загорелите части на хляба'

[половèчка] 'половин литров съд' < РРСДД, с. 365 [полов'ак] 'котел, който събира половин ведро или 7—8 литра'

[тистимèл'че] 'носна кърпичка' < РРСДД, с. 563 [тестемèл] 'кърпа за глава, забрадка'

[чавùн], [чивùн], [чуùн] 'котел, кофа, бакър' < РРСДД, с. 564 [чивèн] 'емайлиран съд, паница'

[чулà] 'калъфка за възглавница' < БТР, с. 1111 [чùл] 'завивка за добиче'

Най-голям интерес в семантично и словообразователно отношение представляват пълните диалектизми. Това са речникови единици, които отсъстват в книжовния език, т. е. едно и също понятие в книжовния език и в диалектната лексикална система се означава с различни думи. В лексикалния състав на диалектите според В. Радева това са т. нар. *номинативни диалектизми* и те не водят до количествени различия, а разкриват богатството на лексикалната система и особеностите на словообразуването в книжовния език и в диалектите /Радева, 1979, с. 284—285/. Вътрешната форма на номинативните диалектизми, т. е. връзката между звучене и значение в някои случаи е прозрачна и се свързва със семантичните признаци 'предназначен за', 'който прилича на' и др. В други

случаи етимологията на номинативните диалектизми отвежда към неясна от съвременна гледна точка чужда, най-често турска дума, а има и единици, при които са невъзможни семантично-словообразователни трансформи и анализи.

Най-напред ще посочим думите, чието значение е с ясна вътрешна форма, като потърсим връзката им с мотивиралите ги единици, за да изведем лексикалното им значение, което е идентично с това на съответните лексеми от книжовния език.

[бигòнка], [бихòнка] 'велосипед, колело' < бѣгам 'отдалечавам се бързо, движа се успоредно' [бегòнка] 'превозно средство с две колела, което се язди или кара с крака'

[буйлка], [бодѣлка] 'вилища' < бодѣ 'мушкам някого или нещо' [буилка] 'прибор за ядене, с който се набожда храна'

[занадрòклите] 'пръчка, на която се окачват рокли' < за- 'предназначен за'; над- 'отгоре, на по-високо' [занадрòклите] 'предмет, на който се закачват дрехи'

[запàска] 'престилка' < запàша 'опасвам нещо през средата или на кръста'; 'навивам нещо около тялото си' [запàска] 'вид работна дреха, която закрива другите дрехи, обикновено само отпред, за да ги предпази от изцапване или скъсване'

[протàче] 'рядко сито' < протича, протече 'преминава, тече' [протàче] 'уред с надупчено дъно за пресяване на жито или за прецеждане'

Думите с неясна вътрешна форма по принцип са непроизводни, но е възможно номинативните диалектизми, които предлагаме по-долу, да са етимологически свързани с думи от турски, румънски или унгарски език. В справочниците, с които разполагаме, в това число и Български етимологичен речник, те не са отбелязани, затова ще разгърнем лексикалното им значение според техните съответствия в книжовната лексика на съвременния български език.

[вирòнка] 'завеса, перде' < РБЕ, т. V, с. 183 [завèса] 'плат или друга материя, която се спуска над прозорец, врата и др., за да закрива нещо или за украса'

[гѹлбѣри] 'поводи, юзди' < БТР, с. 1127 [юздà] 'съшити ремъци за главата на кон с желязна част в устата, с която го карат и управляват'

[карнàлка] 'закачалка' < РБЕ, т. V, с. 341 [закачàлка] 'приспособление от метал или дърво с куки, обикновено прикрепено за стена, за закачване на дрехи или други предмети'

[кишкѣл] 'черпак' < БТР, с. 1102 [черпàк] 'голяма готварска лъжица, с която се разсипва яденето'

[лàма] 'ножче за бръснене' < БТР, с. 553 [ножче за бръснене] 'изострена от

двата края стоманена пластинка, която се поставя в самобръсначка и служи за бръснене'

[уàла] 'канче' < БТР, с. 335 [канче] 'металическа чаша с дръжка'

Известно е, че много лексеми дължат появата си на езикова икономия. Това са случаите, когато описателни аналитични конструкции, с които се назовава даден предмет, отстъпват пред лаконичните синтетични образувания, тъй като имат по-наситена семантична натовареност и по-лесно се вписват в непосредствения комуникативен акт. Ето няколко примера:

[единàрник]	'плуг с един лемеж'
[капàч]	'консервна кутия'
[кòшица]	'дървена стомна' /бардук/
[папѹрка]	'дървена чаша'
[тра̀йник]	'трилемежен плуг'

В условията на силна езикова интерференция, както и поради близостта между български и руски език диалектите на бесарабските българи са наводнени с русизми. От руски са заети изцяло или са фонетично и граматично побългарени както думи, които имат своите български еквиваленти, така и такива, които се появяват поради екстралингвистични причини — нови битови реалии. Диалектоложките проучвания на В. А. Колесник в Одеска област показват, че за наименования на много предмети от бита се употребяват само руски думи /Колесник 1991, с. 30-31/. Този безспорен факт ще илюстрираме с примери, като подредим фактическия материал по модел на речниците от диференциален тип.

бълг. диал.	рус.	бълг. кн.
[вѣйравка]	выварка	съд за изваряване на пране
[духòфка]	духовка	фурна
[закòлка]	заколка	фиба
[канѝстра]	канистра	бидон
[каси́нка]	косынка	забрадка
[мулутòк]	молоток	чук
[пилесòс]	пылесос	прахосмукачка
[полонѣйк]	половник	черпак
[рундѹк]	рундук	ракла, скрин
[стѹпка]	ступка	хаванче
[тѹмбочка]	тумбочка	нощно шкафче
[фàртук]	фартук	престилка

По-малко на брой са украинизмите, които също имат своите еквиваленти в лексикалния пласт за названия на предмети от бита:

бълг. диал.	укр.	бълг. кн.
[вйделка]	виделка	вилица
[драбина]	драбина	стълба
[кучерашче]	кочерга	ръжен

Анализът на тематичната речникова група за названия на предмети от бита в диалектите на бесарабските българи ще завършим с мястото на турските думи в тях.

Известно е, че Възраждането предопределя не само икономическия просперитет на българската нация, но и възмогането на националния ѝ език. То се съпровожда "преди всичко с борба срещу натрапените и широко разпространили се турцизми, които със своята многобройност се отразяваха неблагоприятно върху неговата самобитност, при все че не засягаха граматическата му структура" /Мирчев 1979, с. 259/.

Осъзнали историческата си роля на създатели на национален книжовен език, българските възрожденски книжовници съзнателно прочистват българския език от турцизми, като този процес намира естествено отражение и в народно-разговорната реч. Свързвайки турцизмите с мъчителните спомени за своето преселване, бесарабските българи ограничават тяхната употреба до минимум. В някои случаи значението на турската дума се преосмисля и се натоварва с нова семантика. С трайно присъствие в диалектите и със запазено номинативно значение отбелязахме две лексеми:

[а̀тил] 'ватирано одеало, юрган'

[наджа̀к] 'брадва, секира'

Интересна е семантичната динамика на лексемата [тербѝи]. В РРСДД, с. 502 лексикалното значение на *тербие* е 'възпитание': сторя тербие — давам урок, наказвам. Лексикалният еквивалент на диалектната дума [тербѝи] е 'юзди, поводи'.

Лексикалните различия между книжовна и диалектна лексика изпъкват при съпоставка между семантичния обем на книжовната дума и нейните диалектни съответствия. Номинативните диалектизми са с по-тясно специализирано значение, затова и техният брой, назоваващ едно и също понятие, е по-голям. Така може да се обясни фактът, че на една книжовна дума, отразяваща понятието за даден предмет, съответстват повече диалектни лексеми. На диалектно равнище за назоваване на един и същи предмет от бита в някои случаи се използват домашна дума и чуждица, в други — между диалектните лексикални единици има само фонетични различия, което дава основание да се говори за формални количествени, а не за семантични различия. Причината вероятно трябва да се

търси във вътрешната миграция между преселниците, носители на различен тип български говори. Затова редовете книжовна дума — диалектни еквиваленти, които ще посочим по-долу, условно наричаме синонимни.

кн.	диал.
вилица	[вѝлка], [вйделка], [фѣркули́ца], [буѝлка]
колело	[бегòнка], [трѣка̀ло]
носна кърпичка	[басма̀], [тистимѝл'че]
покривка	[ска̀терка], [миса̀л]
престилка	[прѣсти́лка], [фа̀ртух], [запа̀ска]
ръжен	[огриба̀ч], [кучера̀шче]
сито	[прота̀че], [дърмòн], [стру̀нка]
хаванче	[чу̀тура], [сту̀пка]
юзди	[тербѝи], [калтѣрмѝ]

Два са изводите, които се налагат от опита за установяване различията между диалектна и книжовна лексика:

1. Диалектите на бесарабските българи са достигнали до нас в този традиционен вид, който днес откриваме на равнище диалектно членение на българския език в рамките на териториалните ни граници.

2. Различията между лексиката за названия на предмети от бита в книжовния български език и диалектите на бесарабските българи са от количествен, а не от качествен характер и са обусловени от сложната връзка на тези диалекти с културно-историческите, обществените и социални условия, при които живеят техните носители.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Български тълковен речник. С., 1973.
- Колесник, В. А. Говорите по-български правилно. Одеса, 1991.
- Лукьянова, Н. А. К вопросу о методике анализа семантических отношений слов в диалектной системе — В: Вопросы языка и литературы, вып. IV, I, М., 1970.
- Мирчев, К. Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация — В: Помагало по история на българския книжовен език. С., 1979, с. 257—263.
- Радева, В. За някои различия между книжовната и диалектната лексика — В: Помагало по българска лексикология, С., 1979, с. 280—285.
- Речник на българския език. Т. I-V, С., 1977—1987.
- Речник на редки, стари и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.
- Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. С., 1984.
- Стойков, С. Българска диалектология. С., 1962.
- Стойков, С. Лексиката на банатския говор. С., 1963.
- Стойков, С. Литературен език и диалекти — В: ИИБЕ, кн. II, С., 1952, с. 129—171.
- Филип, Ф. П. О лексико-семантических группах слов — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 523—539.

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ТРЕТИ

БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРИ В БОЛГРАДСКО —
ИСТОРИЧЕСКИ И ЛИНГВИСТИЧНИ БЕЛЕЖКИ

СВЕТЛАНА КУРДОВА

По време на турското робство от България хиляди българи се изселват в други съседни и несъседни, славянски и неславянски страни: Гърция, Сърбия, Румъния, Русия, Австрия...

Едно от местата, където и до днес се е запазило многобройно българско население, е територията на бившия Съветски съюз. Там те живеят в Молдова и Украйна, в Урал и в Приазовието. Има отделни селища също и в Сибир, и в Средна Азия. Само в Молдова и Украйна, най-компактно заселените райони, живеят над петстотин хиляди българи¹, запазили своя език и култура. Именно тук се появява "Нова България" /така я наричат руският изследовател А. Скалковски и българският П. Кисимов/, а историкът Вл. Дякович написва книга за Бесарабия и я нарича "Българска Бесарабия".

Като географско понятие Бесарабия включва земите между реките Прут, Днестър, Дунав и Черно море. Самото име "Бесарабия" се свързва с княз Бесараба, вожда на племето беси. По сведения на Херодот бесите са независим народ, живял в планините Хемус. В грамота от XIV век княз Мирче Бесараба се нарича "господар земи Бесарабской"². Някои изследователи търсят връзка между Бесарабия и "безермени" /бусурмани/; руските историци съобщават за живеещите по тия места по-рано племена *бесарабени* /свързват ги с куманите, в руските летописи — половци, т. е. жители на полето и степите/³.

За преселването на българите в Русия се изтъкват три основни причини: тежкото положение на българите, жестоко потушаваните въстания и руско-турските войни.

Българските преселници се установяват най-вече компактно в Бесарабия и това допринася за съхраняването на народностната им идентичност. За тях през 1918 година Вл. Дякович пише: "...ето вече век и половина живеят с езика, вярата, традициите и носията на своя народ, незасенени с нищо чуждо от съседи — власи и руси"⁴. Същото може да се каже и сега — след почти осем десетилетия — и по тази причина и историята, и езикът, и материалната и духовна култура